

اخلاق پوهک

قطب‌نمای مسیر اخلاق و تربیت

بسم الله الرحمن الرحيم

يَا مَنْ يَعْلَمُ صُمَيْرَ الصَّامِتِينَ

عنوان و نام: قطب‌نمای مسیر اخلاق و تربیت خوانساری.
 مشخصات نشر: قم: مؤسسه فرهنگی هنری اخلاق و تربیت نبوی قم، انتشارات اخلاق و تربیت، ۱۴۰۳.
 مشخصات ظاهری: ۲۶۴ ص. ۱۴/۵ × ۲۱/۵ س.م.
 شابک: ۹۷۸ - ۶۲۲ - ۹۱۷۷۲ - ۵ - ۹
 وضعیت فهرست نویسی: فیپا
 یادداشت: کتابنامه: ص. ۲۵۷ - ۲۶۴.
 موضوع: غزالی، محمد بن محمد، ۴۵۰ - ۵۰۵ ه‍.ق. . احیاء علوم‌الدین -- نقد و تفسیر
 غزالی، محمد بن محمد، ۴۵۰-۵۰۵ ه‍.ق. -- دیدگاه درباره روان‌شناسی مذهبی
 Ghazzali, Mohammad ibn Mohammad -- Views on religious psychology
 روان‌شناسی مذهبی
 Psychology, Religious
 روان‌شناسی اسلامی
 Islam -- Psychology
 B۲۲۴۷/۳۵
 رده‌بندی کنگره: ۲۹۷/۶۱
 رده‌بندی دیویی: ۹۷۹۶۷۱۵
 شماره کتابشناسی ملی:

www.EAEP.IR

روان‌شناسی دین در احیاء علوم‌الدین غزالی

مؤلف: محمدامین خوانساری
 ناشر: انتشارات اخلاق و تربیت
 صفحه‌آرا: ابراهیم همایی
 نوبت چاپ: اول / ۱۴۰۳
 شمارگان: ۳۰۰ نسخه
 شماره مسلسل انتشار: ۴۰
 شماره مسلسل چاپ اول: ۳۲

انتشارات اخلاق و تربیت

تمامی حقوق نشر مکتوب اثر متعلق به ناشر است
 قم، بلوار شهید صدوقی، خیابان شهید شهبازی، پلاک ۱۳
 انتشارات اخلاق و تربیت
 تلفن: ۰۲۵- ۳۲۹۳۹۲۵۹
 همراه: ۰۹۹۴ ۱۱۸ ۷۷۲۷

www.Akhlaqbook.ir

اخلاق پوک

قطب‌نمای مسیر اخلاق و تربیت

انتشارات اخلاق و تربیت

روانشناسی دین در احیاء علوم‌الدین غزالی

محمد امین خوانساری

استادیار پژوهشکده اخلاق و روان‌شناسی اسلامی
پژوهشگاه قرآن و حدیث

سال ۱۴۰۳

www.Akhlaqbook.ir

تقديم به محضر

قطب عالم امکان حضرت بقیة الله الاعظم (ارواحنا له الفداء)

فهرست مطالب

سخن ناشر.....	۱۱
مقدمه آقای دکتر آذربایجانی.....	۱۳
مقدمه مؤلف.....	۱۷

فصل اول

نسبت غزالی و روان‌شناسی دین

مقدمه.....	۲۳
پیشینه و تعریف روان‌شناسی دین.....	۲۳
روش‌شناسی جریان‌های اصلی روان‌شناسی دین.....	۲۷
نسبت روان‌شناسی دین با روان‌شناسی دینی.....	۳۲
زمانه و زندگی ابو حامد غزالی.....	۳۸
جایگاه احیاء علوم‌الدین در تألیفات غزالی.....	۴۰
مبانی فکری غزالی.....	۴۳

روشن‌شناسی غزالی در روان‌شناسی دین.....	۵۱
مقایسه روشن‌شناسی غزالی با روشن‌شناسی‌های موجود در	
روان‌شناسی دین.....	۵۷
جمع‌بندی فصل.....	۶۳

فصل دوم

دین‌پژوهی غزالی

مقدمه.....	۶۹
تعریف دین در گستره دین‌پژوهی.....	۷۰
چیستی دین.....	۷۳
منشأ و خاستگاه الهیاتی دین و دین‌داری.....	۷۸
گوهر دین.....	۸۲
قلمرو دین.....	۸۶
رابطه دین با ایمان.....	۸۸
نقش و ویژگی‌های رهبران دین.....	۹۰
ویژگی‌های حیات دینی.....	۹۲
جمع‌بندی فصل.....	۱۰۷

فصل سوم

تحلیل روان‌شناختی ایمان و مراتب دین‌داری

مقدمه.....	۱۱۱
ماهیت ایمان در اندیشه دینی.....	۱۱۱

ایمان در دیدگاه غزالی.....	۱۲۰
ماهیت ایمان.....	۱۲۰
ایمان و تصدیق.....	۱۲۳
ایمان و فطرت.....	۱۲۷
ایمان و اراده.....	۱۳۲
ایمان و کفر.....	۱۳۶
متعلق ایمان.....	۱۳۸
مراتب ایمان و تنوع دین‌داری.....	۱۴۰
تأثیر تنوع دین‌داری در تحلیل مفاهیم دینی.....	۱۵۲
الف- مراتب دین‌داری بر اساس نگرش به توحید.....	۱۵۲
ب- مراتب دین‌داری در نسبت به دین، دنیا و آخرت.....	۱۵۴
ج- مراتب دین‌داری بر اساس مقامات دین.....	۱۵۵
د- مراتب دین‌داری در مراحل تکوینی و رشد.....	۱۵۶
ه- مراتب دین‌داری و خوف و رجا.....	۱۵۷
و- مراتب دین‌داری و عالمان دینی.....	۱۵۹
ایمان در زندگی معنوی غزالی.....	۱۶۰
جمع‌بندی فصل.....	۱۶۵

فصل چهارم

مکاشفه و تجربه دینی در حالات و اندیشه غزالی

مقدمه.....	۱۶۹
ماهیت تجربه دینی.....	۱۷۰

غزالی صاحب تجربه دینی.....	۱۷۲
اندیشه غزالی در باب تجربه دینی	۱۷۷
هستی	۱۷۷
انسان	۱۸۰
حقیقت حجاب میان هستی و انسان	۱۸۲
اسباب و مقدمات کشف	۱۸۶
یک. تفکر.....	۱۸۶
دو. مراقبه و محاسبه	۱۸۶
سه. ریاضت نفس	۱۸۸
چهار. عزلت	۱۹۰
پنج. وجد	۱۹۰
کشف و تجربه دینی.....	۱۹۳
کشف و مسئله رویت خداوند	۲۰۳
جمع‌بندی فصل	۲۰۵

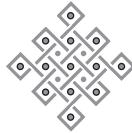
فصل پنجم

آثار روان‌شناختی دین‌داری

مقدمه.....	۲۰۹
آثار روان‌شناختی دین‌داری.....	۲۱۳
یک) آثار شناختی معرفتی	۲۱۳
دو) آثار باطنی اعمال دینی	۲۱۸
سه) آثار احساسی عاطفی	۲۲۱

۲۳۲.....	چهار) آثار اخلاقی
۲۳۶.....	پنج) آثار اجتماعی
۲۴۲.....	جمع‌بندی فصل
۲۴۷.....	فرجام سخن
۲۵۷.....	فهرست منابع و مآخذ

سخن ناشر

آموزه‌های اسلامی فرصت زندگی خوب و متعالی را برای انسان‌ها ایجاد کرده است. در طول تاریخ، اسلام‌شناسان بسیاری در راه تبیین آموزه‌های اسلامی، متناسب با نیازهای جامعه تلاش کردند. با این وجود انقلاب اسلامی، فرصت ویژه‌ای را در اختیار دانشمندان علوم اسلامی قرار داد تا آموزه‌های ناب را از دریای معارف قرآن و اهل‌بیت علیهم‌السلام استخراج کنند و در اختیار جامعه علمی و عموم مردم قرار دهند. در این راستا یکی از مهم‌ترین عرصه‌ها، تدوین و ترویج علوم انسانی با رویکرد اسلامی است و امروزه بسیاری از دانشمندان و اسلام‌شناسان دغدغه تدوین علوم انسانی با رویکرد اسلامی دارند.

از اهداف انتشارات اخلاق و تربیت، چاپ و انتشار آثار و پژوهش‌های بنیادین و کاربردی در راستای توسعه اخلاق و روان‌شناسی و مشاوره با رویکرد اسلامی است که تاکنون با همت اساتید، پژوهشگران و دانش‌پژوهان

در این حوزه، کتاب‌های متعددی به زیور طبع آراسته و در اختیار جامعه علمی و عموم مردم قرار داده است.

کتاب پیش رو، با عنوان *روان‌شناسی دین در احیاء علوم‌الدین غزالی* نمونه‌ای از همین آثار است که با تلاش نویسنده ارجمند جناب آقای محمدامین خوانساری نگارش یافته است.

انتشارات اخلاق و تربیت، توفیق روزافزون نویسنده محترم این اثر را از خداوند متعال خواستار است.

قم مقدس

انتشارات اخلاق و تربیت

مقدمه آقای دکتر آذربایجانی

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
وَإِذَا سَمِعُوا مَا أُنْزِلَ إِلَى الرَّسُولِ تَرَى أَعْيُنُهُمْ تَفِيضُ مِنَ الدَّمْعِ مِمَّا عَرَفُوا مِنَ الْحَقِّ يَقُولُونَ
رَبَّنَا آمَنَّا فَاكْتُبْنَا مَعَ الشَّاهِدِينَ^۱

دین‌داری و دین‌ورزی گوهر کمیابی است که به نظر سهل و به عمل صعب و دشوار است. انبیای الهی از آبشخور وحی نوشیدند تا از جان مایه بگذارند و دین را آن چنان‌که باید از صفای صفای باطن عرضه کنند. اولیای صمدانی و عالمان ربانی نیز با علم و عمل و تهذیب و تصفیه باطن این زمزم هدایت را استمرار بخشیدند تا طالبان نور و معرفت جرعه‌ای از آن بنوشند و با ریاضت انفسی خود را بیالایند و بیارایند. در حقیقت بهشت را نخست در جان خود برپا کنند و سپس دیگران را داعی گردند: ﴿فَأَمَّا إِنْ كَانَ مِنَ الْمُقَرَّبِينَ فَرَوْحٌ وَرَيْحَانٌ وَجَنَّةٌ نَعِيمٌ﴾^۲.

۱. مائده، ۸۳.

۲. واقعه، ۸۹ و ۹۰.

اما در این عصر و هنگامه که غبار زمان و مکان ما را از دین و معنویت دور کرده و فناوری‌های نوین علایق، مطالبات و دل‌نگرانی‌های جدیدی را به عرصه آورده است؛ دین‌پژوهی می‌تواند با استفاده از علوم معاصر بازخوانی جدیدی از دین داشته باشد و تا حدی سلاقی و ذائقه‌های نسل کنونی را تأمین نماید. در اینجا دانش‌های بین‌رشته‌ای مانند روان‌شناسی دین ضرورت می‌یابد. روان‌شناسی دین میانجی‌های روان‌شناختی را میان انسان و دین توصیف و تبیین می‌کند و به‌ویژه بر رویکرد تجربی و پژوهش‌های کمی و کیفی تأکید دارد. در حال حاضر روان‌شناسی دین، به‌عنوان یکی از شاخه‌های مهم روان‌شناسی (شعبه ۳۶ انجمن علمی روان‌شناسی در امریکا) و یکی از رشته‌های دین‌پژوهی با گذشت بیش از یک سده از عمر آن، دارای میراث علمی قابل‌توجهی است و صدها کتاب و هزاران مقاله در این حوزه وجود دارد.

با این احوال، سوگمندانه باید گفت در نگاه بومی و رویکرد اسلامی آثار چندانی در این حوزه به چشم نمی‌آید. درحالی‌که دانشمندان مسلمانی که با سوزوگداز و عشق و معرفت به دین در این مسیر طی طریق کرده‌اند، آثار قابل‌توجهی دارند. بی‌گمان ابو حامد محمد غزالی، از طلایه‌داران و پیشگامان این نهضت است. وی از دانشمندان فرزانه، بل از بزرگ‌ترین شخصیت‌های عالم اسلام است که توانسته از زمان حیات خود تا به امروز، پیوسته اهل‌نظر را به اندیشه‌های بدیع و شجاعت علمی و نهضت احیاگرانه خویش مشغول دارد و با احیای دین و دین‌ورزی، کیمیای سعادت را در اختیار مشتاقان قرار دهد و میراث علمی او از منابع الهام فرهیختگان و نخبگان علمی دیروز و امروز ما باشد.

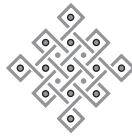

جستار حاضر که به خامه دانشور ارجمند جناب آقای دکتر محمدامین خوانساری، به رشته تحریر درآمده، به‌خوبی از عهده آن برآمده و در بخش‌های منظم و منطقی مباحث غزالی را در زمینه روان‌شناسی دین به سامان درآورده است. البته این اثر می‌تواند زمینه پژوهش‌های دیگر را در خصوص غزالی و نیز سایر اندیشمندان مسلمان در حوزه روان‌شناسی دین در پی داشته باشد.

ای گدایِ خانقه بَرّجَه که در دیرِ مغان
می‌دهند آبی که دل‌ها را توانگر می‌کنند
حُسنِ بی‌پایان او چندان که عاشق می‌کُشد
زمره دیگر به عشق از غیب سر بر می‌کنند
بر درِ میخانه عشق ای مَلکِ تسبیح‌گوی
گاندِر آنجا طینتِ آدم مُخَمَّر می‌کنند (حافظ)

مسعود آذربایجانی

گروه روان‌شناسی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

مقدمه مؤلف

دین از اولین حقایق بروز یافته در زندگی بشری است که انسان همواره به دنبال این حقیقت بوده و دغدغه آن را داشته است. دین‌پژوهی نیز از جمله رشته‌های است که بر همین دغدغه شکل گرفته تا مطالعاتی پیرامون دین داشته باشد. روان‌شناسی دین از جمله مطالعات در حوزه دین‌پژوهی است که سعی در تبیین و توصیف روان‌شناختی دین‌داری آدمیان دارد. کوشش پژوهش حاضر بر این بوده تا نظریات غزالی حول محورهای اساسی دین‌پژوهی با گرایش‌های روان‌شناختی را در آثار غزالی به خصوص اثر سترگ او «احیاء علوم الدین» بیابد و سامانی دهد. مباحثی مانند دین، دین‌داری، ایمان، تجربه دینی و آثار دین‌داری از جمله این مباحث هستند.

بدین منظور گزارشی از مباحث *احیاء علوم الدین* همراه با تحلیلی روان‌شناختی حول این محورها شده است. جایگاه غزالی در میان مکاتب و جریان‌های مختلف روان‌شناسی دین مشخص شده و روش‌شناسی انجام گرفته است. دین و دین‌داری در این اندیشه گسترده‌گی و شمولی

بر اساس حیات زندگی بشر دارد که ساختار ابتکاری *احیاء علوم‌الدین*، بر همین اساس شکل گرفته است. در این اندیشه دین خاستگاهی الهی دارد. مراتب و شمولی که غزالی برای دین‌داری در نظر می‌گیرد را با توجه به اندیشه او پیرامون ماهیت ایمان می‌توان فهمید. مباحث غزالی پیرامون تجربه دینی از آن جهت نیز که خود تجربه‌هایی رها بخش را نیز از سر گذرانیده است، می‌تواند ترسیمی تجربت گونه از این مباحث باشد. کوششی در بیان آثار دین و دین‌داری صورت گرفته است. برآورد این کوشش در نگرش روان‌شناختی به کتاب *احیاء علوم‌الدین* و در نتیجه ایجاد نگرشی مثبت به دین و دین‌داری در میان گوناگونی‌های روان‌شناسی دین است. غزالی از معدود متفکران اسلامی است که مؤلفه‌های روان‌شناختی درباره مفاهیم دینی و دین‌داری آدمیان زمانه خویش در آثارش به چشم می‌خورد. در زمانه کنونی نیز کوشش‌های در زمینه معرفی مباحث روان‌شناسانه غزالی شده و نیز سخن از ضرورت احیای *احیاء علوم‌الدین* در دوران جدید رفته است. در این پژوهش سعی شده که ضمن گزارش به توصیف و تحلیل آرای روان‌شناختی غزالی حول محورهای اساسی روان‌شناسی دین پرداخته شود. بدین منظور در فصل اول، مباحث عمده روان‌شناسی انجام گرفته است. همچنین مختصری از زندگی، مبانی فکری و نظری غزالی را تبیین کرده‌ایم. در انتها کوشیده‌ایم تا تطبیقی بر اساس روش‌شناسی حاکم در روان‌شناسی و مبانی فکری و نظری غزالی ارائه کنیم. در فصل دوم به دین و دین‌داری پرداخته و مباحثی پیرامون دین و دین‌داری و خاستگاه دین آورده‌ایم. در فصل سوم به مفهوم ایمان پرداخته و چیستی ایمان را از دیدگاه غزالی بررسی و نقش ایمان را در زندگی معنوی

غزالی بررسی خواهیم نمود. در فصل چهارم با عنوان تجربه دینی، احوالات شخصی غزالی را به عنوان صاحب تجربیاتی دینی بیان و با توجه به مبانی تفکری او سخن از اسباب و مقدمات کشف، حجاب و کشف آورده ایم. در فصل پنجم، آثار دین‌داری از دیدگاه غزالی را در آثار معرفتی، معنوی، احساسی عاطفی، اخلاقی و اجتماعی دسته‌بندی نموده ایم.

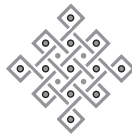
پژوهش حاضر، رساله علمی دوران تحصیل بنده بوده است که حاصل آن در قالب مقالات علمی پس از ارزیابی‌های تخصصی در «نشریات علمی پژوهشی و ترویجی» و «همایش‌های ملی و بین‌المللی» ارائه و سعی شده که دقت‌های داوران محترم در این کتاب نیز منعکس یابد.

در پایان، بر خود لازم می‌دانم پس از سپاس از ایزد متّان، از خانواده‌ام و همه اساتید محترم دوران تحصیل به‌ویژه استاد گران قدر حجت الاسلام دکتر مسعود آذربایجانی تشکر و قدردانی ویژه نمایم. همچنین وظیفه است که از جناب حجت الاسلام دکتر ابوالحسن نواب که بستر تحصیل و تحقیق در حوزه دین پژوهی را برای این جانب فراهم کرده، تشکر شایانی نمایم.

محمدامین خوانساری

عضو هیئت علمی پژوهشکده اخلاق و روان‌شناسی اسلامی

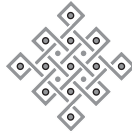
پژوهشگاه قرآن و حدیث

فصل اول

نسبت غزالی و روان‌شناسی دین

فصل اول

نسبت غزالی و روان‌شناسی دین

مقدمه

پیش از پرداختن به ربط و نسبت میان غزالی و روان‌شناسی دین و ارائه روش‌شناسی غزالی و مقایسه و تطبیق آن با روش‌های رایج در حوزه روان‌شناسی دین، ضرورت دارد که مختصری درباره مباحث مربوط روان‌شناسی دین و نیز شخصیت علمی ابو حامد غزالی و آرای روان‌شناختی وی پرداخته شود.

پیشینه و تعریف روان‌شناسی دین

سیر تاریخی روان‌شناسی دین نشان‌دهنده این واقعیت است که روان‌شناسی دین همانند روان‌شناسی، پیشینه‌ای دراز اما تاریخچه‌ای کوتاه دارد. خاستگاه‌های تاریخی روان‌شناسی را می‌توان تا فلاسفه بزرگ یونان باستان پی گرفت. مشهورترین آنان سقراط، افلاطون و ارسطو بودند که پرسش‌های بنیادین در باب زندگی روانی آدمی مطرح کردند. سقراط تأکید داشت که وسیله شناخت پدیده‌های عالم، قوای عقلانی

روان هستند. رهنمود سقراط بر اینکه «خودت را بشناس» می‌تواند به عنوان پیش‌درآمد روش درون‌نگری تعبیر شود. افلاطون تا اندازه‌ای دوگانه‌نگر بوده و اندیشه را از ماده جدا می‌پنداشت. ارسطو را می‌توان اولین روان‌شناس واقعی دانست. روش طبیعی او در توصیف رویدادهای روان‌شناختی از تشابه نیرومندی با روش روان‌شناسان کنونی برخوردار است. ارسطو در کتاب نفس^۱ به موضوعاتی پرداخته که امروزه در روان‌شناسی معاصر رایج است.^۲

با سقوط دولت‌شهرهای یونان و بروز جنگ در آسیای صغیر، نظریه‌های روان‌شناسی معاصر که توسط یونانیان ایجاد شده بود، به دست فراموشی سپرده شد تا اینکه دانشمندان اسلامی با بررسی و ارزشیابی متون یونانی به مطالعه، ترجمه و تعمق در آنها مبادرت ورزیدند. در نتیجه، تفکر یونانی در سرزمین‌های اسلامی رونق مجدد یافت. با زوال طبیعت‌گرایی یونانی، روان‌شناسی نوین اروپا در دو مسیر دنبال شد: یکی از مسیر ذهن که روان‌شناسی را از طریق الهیات و فلسفه دنبال می‌کرد و دیگری از مسیر بدن که از طریق زیست‌شناسی و علوم دیگر تحول یافت.

به اعتقاد پژوهشگران از دهه ۱۹۷۰ آگاهی رو به رشدی، به خصوص در میان روان‌شناسان مسلمان در زمینه اهمیت درک عمیق‌تر روابط بین اسلام و روان‌شناسی به وجود آمده است که حکایت از توانایی جنبش اسلامی روان‌شناختی دارد تا جایی که برخی تاریخ‌نگاران و روان‌شناسان

1. De Anima.

۲. لاندین رابرت دیلیو (۱۳۸۸)، *نظریه‌ها و نظام‌های روان‌شناسی (تاریخ و مکتب‌های روان‌شناسی)*، ص ۲۴-۲۵.

اذعان کرده‌اند که دانشمندان مسلمان از قرن هشتم تا سیزدهم میلادی نقش مهمی در شکل‌گیری روان‌شناسی مدرن ایفا کردند. آن‌ها در آثار خود از دانشمندان مسلمانی مانند کندی، فارابی، ابن سینا، ابن رشد، غزالی و دیگران در برخی شاخه‌های مهم روان‌شناسی نام برده‌اند. لذا پژوهشگران مسلمان در دو دهه اخیر، در پی بررسی «روان‌شناسی اسلامی» برآمده‌اند.^۱

روان‌شناسی یا معرفه‌النفوس در ابتدا صبغه‌ای فلسفی یا دینی داشت و هنگام رواج این واژه در اروپای قرن هجدهم به‌عنوان بخشی از سنت فلسفی مربوط به نظریه‌های ادراک و الهیات مطرح شد. رفته‌رفته با فاصله گرفتن هرچه بیشتر مطالعه ادراکات از رهیافت پیشینی (ماقبل تجربی)، جای خود را به روان‌شناسی تجربی که مبتنی بر روش‌های زیست‌شناسی و فیزیک بود، داد و پیوندهای روان‌شناسی و دین ضعیف‌تر شد.^۲

سرآغاز روان‌شناسی دین به‌عنوان رشته‌ای رسمی به اواخر قرن نوزدهم برمی‌گردد. اگرچه امروزه روان‌شناسی دین جایگاه مستقلی به خود اختصاص داده است، اما به‌واسطه تنوع رویکردهای روان‌شناسی و نظام‌های مختلف دینی، تعاریف گوناگونی از آن وجود دارد. این گوناگونی‌ها چنان گسترده بوده است که وولف^۳ روان‌شناسی دین را نامی گمراه‌کننده برای این رشته خوانده است؛ زیرا اولاً ترکیب اضافی «روان‌شناسی دین» نوعی اجماع و وحدت نگرش را در مورد این رشته به ذهن متبادر می‌کند که بسی دور از سرنوشت

۱. نک: رفیعی هنر، حمید (۱۳۹۹)، *جریان‌شناسی روان‌شناسی اسلامی در عصر حاضر، بررسی فراترکیب*، ص ۱۷۶-۲۰۵.

۲. الیاده، میرچاده (۱۳۷۵)، *دین پژوهی*، ص ۲۵۵.

3. Wulff, David M.

این علم است و ثانیاً محققان تا به امروز نتوانسته‌اند تعریفی قانع‌کننده از کلمه دین به دست دهند.^۱ بنابراین هرچند نمی‌توان تعریفی واحد و جامعی را برای روان‌شناسی دین انتظار داشت اما می‌توان به برخی تعاریف اشاره کرد که سعی در روشن کردن روان‌شناسی دین دارند.

از جمله آنها تعریف اسپلیکا و همکاران است که روان‌شناسی دین را عبارت از «کاربرد روش‌های علمی برای ارتقای فهم روان‌شناختی ما از دین» دانسته‌اند. رفتار، تجربه و عقیده را همواره بیانگر جنبه‌های گوناگون واحد پیچیده‌ای به نام دین معرفی کرده‌اند که جلوه‌های آن همه‌جا دیده می‌شود. در این تعریف، تأکید بر انگیزش مذهبی، شناخت مذهبی و رفتار مذهبی است.^۲ در تعریفی دیگر، روان‌شناسی دین، فهم سنت‌های دینی و متعلقات تجارب، نگرش‌ها و اعمال افراد ذکر شده است. در این تعریف، دین همچون دامنه‌ای انسانی در نظر گرفته می‌شود که با افکار و کنش‌ها درگیر است و ممکن است بسان شیء مورد بررسی نظام‌مند روانی قرار گیرد.^۳ بنابراین، به جای انتظار اجماعی واحد در روان‌شناسی دین باید بدین بسنده نمود که روان‌شناسی دین مطالعات روان‌شناختی درباره پدیده دین و دین‌داری است. هر اندیشمندی می‌تواند با توجه به مبانی خویش، رویکردی روان‌شناختی در این حوزه داشته باشد. آرای روان‌شناختی غزالی را نیز در همین چارچوب می‌توان دانست که با توجه به مبانی و روش‌های

۱. وولف، دیوید ام (۱۳۸۶)، روان‌شناسی دین، ص ۳۵-۳۶.

۲. اسپلیکا، برنارد (۱۳۹۰)، روان‌شناسی دین براساس رویکرد تجربی، ص ۱۸-۲۱.

3. Jonte-Pace Diana, B.parsons Willam(2001) *Religion and Psychology Mapping The Terrain*.p15

خویش، به‌نوعی مطالعات روان‌شناختی درباره پدیده دین و دین‌داری پرداخته است.

روش‌شناسی جریان‌های اصلی روان‌شناسی دین

در روان‌شناسی معاصر، پنج رویکرد زیست‌شناختی، رفتاری، شناختی، روانکاوی، پدیدارشناختی وجود دارند این‌گونه‌ای جریانات و رویکردهای موجود در روان‌شناسی به مباحث روان‌شناسی دین سرایت داشته و جریانات و رویکردهای مختلفی را بر روان‌شناسی دین حاکم کرده است.

ولف جریان‌شناسی روان‌شناسی دین را بر اساس دو جریان توصیفی و جریان تبیینی بیان نموده است. او معتقد است در سراسر آثار مربوط به روان‌شناسی دین تأکید بر یکی از این دو جریان توصیفی یا تبیینی دیده می‌شود. بر این اساس وی سعی نموده است رویکردهای بسیار گوناگون در روان‌شناسی دین را در سه رویکرد کلی پی‌ریزی نماید؛ رویکردهای متفاوتی که روش‌های مختلفی را در مطالعه دین اخذ کرده‌اند. بر این اساس می‌توان دو جریان اصلی در روان‌شناسی دین را ذکر کرد:

جریان توصیفی: ریشه‌های جریان توصیفی در روان‌شناسی دین را می‌توان در متون مقدس سنت‌های بزرگ دینی از جمله در آثار غیر قدسی که به قصد تهذیب نفس نوشته شده، نظیر اعترافات آگوستین و گزارش‌های عارفان قرون وسطا و نیز در نوشته‌های برخی فلاسفه و الهیون، از جمله جان‌اتان ادواردز، فردریش شلایرماخر، سورن کیرکگور و آلبرشت ریحل مشاهده نمود.

۱. نک: اتکینسون، ریتا آل، و دیگران (۱۳۸۵)، زمینه روان‌شناسی هیلگارد، ص ۴۸-۵۲.

جریان تبیینی: جریان تبیینی حاصل این گمان است که دین چیزی جز آن است که می‌نماید. آغاز این جریان را باید حداقل در قرن سوم پیش از تاریخ رایج یافت که یوهمروس، همراه با دیگر عقل‌گرایان یونانی بر آن بود که خدایان همان فرمانروایان و نیکوکاران گذشته نوع بشرند که به صورت خدا درآمده‌اند. دو قرن بعد، لوکرتیوس نیز خدایان را زاده تصورات واهی و ترس از قوای ویرانگر طبیعت معرفی نمود. نویسندگان عصر روشنگری از جمله هیوم با پردازش این دیدگاه به نوعی روان‌شناسی دین رسیدند. فرضیه تبیینی دیگری هم در قرن نوزدهم ظهور کرد که فوئرباخ بانی آن بود. وی معتقد بود خدایان تجسم سرشت آرمانی شده انسان و ابزار ناخودآگاه خودشناسی و تعالی نفس‌اند.^۱

این دو جریان اصلی در روان‌شناسی دین (توصیفی و تبیینی) که اولی دین را با همدلی و از درون ترسیم می‌کند و دومی نقادانه‌تر و از بیرون به دین می‌پردازند تا امروز همچنان پابرجا مانده‌اند. گرچه بعید نیست نویسنده‌ای هم‌زمان به هر دو جریان روی آورد، لیکن معمولاً از این دو تنها یکی به شدت مورد تأکید قرار می‌گیرد. مثلاً فروید و رفتارگرایان تقریباً الگوهای کاملاً تبیینی از دین ارائه کرده‌اند، حال آنکه پدیدارشناسان تا حدّ امکان به توصیف خالص روی آورده‌اند. آثار جیمز را می‌توان نمونه‌ای از ترکیب هر دو جریان دانست؛ زیرا گرچه معمولاً او را به رویکرد توصیفی منتسب می‌دارند، در تأملات معروف او در باب مذهب یک جریان پنهان تبیینی هم وجود داد. در سراسر آثار مربوط به روان‌شناسی دین تأکید بر یکی از این جریان دیده می‌شود.

۱. وولف، دیوید ام (۱۳۸۶)، روان‌شناسی دین، ص ۵۶-۶۰.

بر اساس همین جریانات بوده است که رویکردهای گوناگون در روان‌شناسی دین را می‌توان در سه رویکرد اصلی زیرگنجانده:

رویکردهای عینی: این رویکرد، انسان را از منظر بیرونی می‌نگرد. از این منظر، تجربه امری خصوصی و تحقیق ناپذیر است و در پژوهش علمی به کار نمی‌آید. از این رو، این رویکرد دین را یا به عنوان رفتاری مشاهده‌پذیر یا محرکی زیست‌شناختی در نظر می‌گیرد. این جریان، متأثر از علوم زیست‌شناختی است. هدف این روان‌شناسان این است که رفتار را تبیین، پیش‌بینی و مهار کنند. چون اغلب روان‌شناسان متعلق به حوزه‌های دانشگاهی معاصر، پیرو رویکرد عینی‌اند، این رویکرد را «تسامح روان‌شناسی» می‌نامند. وقتی روان‌شناسان عینی می‌خواهند دیدگاه خود را از دیگران جدا کنند، صفات علمی یا تجربی را به کار می‌برند که در نظر آنان مبین و مقوم رویکرد عینی و علمی - طبیعی است.

رویکردهای ژرف - روان‌شناختی: این رویکرد نماینده روان‌شناسی‌های ژرف‌است و بر فرایندهای پویشی و غیرعقلانی که در هر رفتاری از جمله دین‌داری نقش عمده‌ای ایفا می‌کنند تأکید می‌ورزد. این روان‌شناسی‌ها که بیشتر در اتاق مشاوره بالینی پدید آمده‌اند تا در آزمایشگاه پژوهشی، همگی بر این نکته اتفاق نظر دارند که روندهای ناخودآگاه پویا و اغلب نامعقول، در تجربه و رفتار آدمی سهم به سزایی دارند. آن‌ها برای تجربه‌های نخستین سال‌های کودکی نیز تأثیری شکل‌دهنده قائل‌اند که تا پایان عمر برجای می‌ماند. عوامل ارثی و مزاجی را هم باید در دستگاه روان‌آدمی دارای جایگاه مهمی دانست. روان‌شناسان ژرف‌به احساسات و تصورات تجربه ناخودآگاه هم توجه دارند، اما فقط تا آنجا که به نیروهای پنهان ناخودآگاه راه یابند.

آنان هرچند در جهت‌گیری ذهنی روان‌شناسان انسان‌گرا سهیم‌اند، لیکن محتوای تجربه را به‌عنوان خمیره‌ای تغییر شکل یافته می‌نگرند که باید به نحوی اساسی از نو تفسیر شود.

رویکردهای انسان‌گرایانه: انسان‌گرایان، کار خود را علمی و تجربی می‌دانند؛ اما در معنایی گسترده و اصلی. در این معنا، علم پیکره‌ای از معرفت است که صرف‌نظر از موضوع یا روش، به‌صورت منظم فراهم آمده باشد. رویکرد تجربی نیز به هرگونه رویکردی اطلاق می‌شود که بیشتر مبتنی بر تجربه است تا تفکر. انسان‌گرایان به‌اصطلاح خود به دنبال علوم انسانی هستند؛ علومی که بر ظرفیت انسان برای همدلی و ادراک تکیه دارند و بنابراین روش‌هایی را به کار می‌گیرند و اهدافی را دنبال می‌کنند که تا حدی با روش‌ها و اهداف علوم طبیعی فرق دارد.^۱

ره‌آورد این رویکردهای گوناگون روان‌شناسی دین را می‌توان در دو دسته کمی و کیفی جای داد. در روش‌های کمی، به دین به‌عنوان رفتاری قابل مشاهده نگاه می‌شود و دین به‌صورت علمی و برحسب علت و معلول تبیین می‌گردد؛ اما در روش‌های کیفی، دین را بالذات فرایندی درونی می‌پندارند که باید همدلانه و بر اساس ساختار معنایی‌اش درک شود. طبعاً افرادی که روان‌شناسی معاصر را آموزش دیده‌اند، دیدگاه اول را ترجیح می‌دهند و کسانی که مطالعات دینی دارند، دیدگاه دوم را می‌پسندند.^۲

۱. وولف، دیوید ام (۱۳۸۶)، روان‌شناسی دین، ص ۵۶-۵۸.

۲. آذربایجانی، مسعود و موسوی اصل، مهدی (۱۳۸۷)، درآمدی بر روان‌شناسی دین، ص ۲۷.